

İslam QƏRİBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor

(Əvvəli ötən sayımızda)

**M.F.AXUNDZADƏNİN MİRZƏ
MELKUM XANA MƏKTUBLARI:**

Mirzə Melkum xana və Münif əfəndiyə cavab ala bilmədiyi məktublarını nə vaxt və kiminlə göndərdiyini qeyd edən müəllif, təbii olaraq əlifba məsələsinə qayıdır, qeyd edir ki, siz "məndən məktublarınızda əlifbanı dəyişdirmək haqqında fikrimi yenidən yazaraq, dəlillərlə bərabər, vəkalətpənah sədr-əzəm cənablarına bir ərizə ilə göndərməyinizi xahiş etmişsiniz" (Yenə orada, s. 156) ("Vəkalətpənad sədr-əzəm"

tabınızda var və mənim dəlil axtarmağıma ehtiyac yoxdur. Ancaq "Siz bir təhər ediniz ki, vəkalətpənah sədr-əzəm cənabları sizin bu kitabçanızı əvvəldən axıra qədər ya dinləsin, ya da özü oxusun" (Yenə orada, s. 157).

Ədibin 1871-ci ilin mart ayının 8-də Tiflisdən yazdığı məktubda öreb əlifbasının dəyişdirilməsinin zəruri olması məsələsi ilə yanaşı, məktubların bundan sonra mütləq Mirzə Melkum xana çatdırılacağı da vurğulanmış, bildirilmişdir ki, "Mənim fikrimcə, məktublarınızın sizə çatmamasının səbəbi rus poçtu deyil, İran səfiri Mürşidüddövlənin fitnə-fəsadıdır" (Yenə orada, s. 158).

"Allah şükür ki, hazırda İstanbul onun murdar və xəbis vücudunun çirkabından təmizlənməmişdir" cümləsi ilə onun, yəni Mürşidüddövlənin İranın Türkiyədəki səfiri vəzifəsindən geri çağırılmasına işarə edən M.F.Axundzadə onu "bəşəriyyətin düşməni, despotun rəzil nöqəri, mədəniyyət yolunun əngəli, öz şəxsi və nəfsi mənafeyinin qulu, elmsiz, savadsız və fəzilətsiz, haqlı olmadan yüksək mövqə və cah-cəlal təmənənəsində olan, ... güclü və şücaətli adamlar müqabilində isə canavar kimi yırtıcı olan bir adam" kimi xarakterizə edir və yazır: "Özünü islam xalqlarının xeyrixahlarından sayan bu adam məni iranlıların və osmanlıların bədxahı adlandırır. Ay baba, mənim iranlı və osmanlı ilə nə işim vardır?! Mən

unlar yazılıb-yazılmamasının nə fərqi vardır" (Yenə orada, s. 159).

Osmanlı dövlətində vəziyyətin İrandan da qat-qat pis olduğunu qeyd edən müəllif, təəssüflə bildirir ki, nə Osmanlı, nə də İran dövlətinin başçıları cəhalətin başlıca səbəbinin köhnə islam əlifbası olduğunu hələ də anlamamışlar.

Burada yeri gəldiyindən bir məsələyə, məktubda adı çəkilən Müşirüddövlənin kimliyinə də aydınlıq gətirməyi lazım bilir. M.F.Axundzadənin məktubunun bir yerində "Müşirüddövlə" (s.158), digər yerində "Mirzə Nəbi xanın oğlu" (s.159) kimi adını çəkdiyi şəxs bir vaxtlar İranın Tiflisdəki konsulu, İstanbuldakı səfiri vəzifələrində çalışan Mirzə Hüseyn xandır. O, Tiflisdə konsul olarkən M.F.Axundzadə ilə aralarında isti münasibətlər olmuş, ədib əlifba məsələsi ilə bağlı ona bir neçə dəfə məktubla da müraciət etmişdir. Mirzə Hüseyn xan İstanbulda İranın səfiri olarkən M.F.Axundzadə ilə aralarında əlifba məsələsi ilə bağlı soyuqluq əmələ gəlmiş və ədib İstanbulda və Tehrandə yaratdığı əlifba layihəsinin həyata keçməməsinin başlıca günahkarlarından birinin Mirzə Hüseyn xan olduğu qənaətinə gəlmişdir. Mirzə Hüseyn xan (19.XI.1836 - 28.I.1881) İstanbuldan 1871-ci ildə Tehrana çağırılaraq Ədliyyə naziri, daha sonra isə baş nazir təyin olunmuş, İranda bəzi islahatlar aparıb mötədil monarxiya yaratmaq istəsə də, məqsədinə nail olmamış,

mağı bacaranlar yox idi. Çox keçməz ki, əvvəllər savadsız sayılan bütün Dağıstan camaatı və dağlarda yaşayan əhali ellikcə savadlı və bilik sahibi olar" (Yenə orada, s. 167).

M.F.Axundzadə ürok ağrısı ilə bildirir ki, "iki milyondan artıq olan Qafqaz müsəlmanları isə köhnə islam əlifbasının yaramazlığı ucbatından hələ də kor və savadsız qalmışlar və islam dövlətlərinin başçıları nicat vermək qərarına gəlməsələr, bundan sonra da əsrlər boyu belə qalacaqlar" (Yenə orada, s. 168).

Mirzə Melkum xandan bu məsələni Sədr-əzəm cənablarının qulluğuna ərz etməyi və İstanbul nazirlərini başa salmağı xahiş edən M.F.Axundzadənin ikinci məktubu, demək olar ki, bütünlüklə əlifba məsələsinə həsr olunmuşdur. Məktubunda İstanbul səfəri, rəsmi şəxslər tərəfindən hörmətlə qəbul olunması, layihəsinin Cəmiyyəti-Elmiyyəyi-Osmaniyədə müzakirəsi haqqında məlumat verən müəllif bildirir ki, müzakirələrin nəticələrindən aydın oldu ki, köhnə islam əlifbasını dəyişdirmək şəriətə zidd deyil. Əlifbanı bir şərtlə dəyişmək olar ki, bitişən hərflər bitişməz hərflərə əvəz olunsun. M.F.Axundzadə yazır ki, sonrakı prosesdə bu məsələ həllini tapmış, Cəmiyyətin məsləhəti ilə böyük zəhmət və xərc hesabına bitişən hərflər bitişməz hərflərə əvəz edilmişdir.

İndi Cəmiyyəti-Elmiyyənin yenicən heç bir dəlil, sübut olmadan ye-

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN MİRZƏ MELKUM XANLA YAZIŞMALARI

ifadəsi ilə 11 fevral 1867-ci ildən 7 sentyabr 1871-ci ilə qədər Türkiyənin baş naziri- sədr əzəmi olmuş Mehmed Emin Ali Paşa (5 mart 1815 - 7 sentyabr 1871) nəzərdə tutulur. M.F.Axundzadə "Dövlət-Əliyyəyi-Osmaninin sədr-əzəmi şərəfəli sərkar Ali Paşanın xidmətinə" adlı ərizə (Yenə orada, s. 136-137) ilə 1870-ci ilin yanvar ayında ona müraciət etmişdir - İ.Q). Məktubun davamında ədib bildirir ki, qulluq vəzifəmin tələbinə görə mən böyüklərimdən, yəni Rusiya hökumət başçılarından icazə almış və belə bir ərizə ilə müraciət etmişəm. Bundan sonra da hər dəfə bu barədə ərizə ilə müraciət etməkdən ötrü icazə istəməyə məcburam və bunu da edə bilməyəcəyəm. "Buna görə də mən vəkalətpənah sədr-əzəm cənablarına bundan sonra xüsusi ərizə göndərə bilməyəcəyəm. Ona görə də əlifba haqqında fikrimə gələn məsələləri sizə yazacağam. Siz isə mənim yazılarımı vəkalətpənah sədr-əzəmin hüzzurunda oxuyub mənə yazın! Xahiş edirəm ki, mənim hər iki məktubumun surətini və indi göndərdiyim şeyləri onun hüzzuruna aparıb oxuyasınız" (Yenə orada, s. 156).

M.F.Axundzadə məktubunda Mirzə Melkum xanın tərtib etdiyi əlifbağa da toxunur, bildirir ki, islam əlifbasının dəyişdirilməsinin lüzumuna dair bütün səbəb və dəlillər sizin ki-

dərvişməslək və bəşəriyyəti sevən bir insanam. Hər kəs insanları sevib mədəniyyətin tərəqqisinə kömək edərsə, mən onun dostu və tərəfdarıyam" (Yenə orada, s. 158).

Məktubun sonrakı hissələrində "əxlaqını vəsf etdiyi adamın bu gün Tehrandə ədliyyə naziri olduğunu, deyirlər ki, Tehrandə qanunlar yazmağa başladığını" qeyd edən müəllif bildirir ki, bu adamın yazdığı qanunların İran xalqına xeyri olmayacaqdır. Çünki ölkə başdan-başə nənki elmsiz və biliksizdir, hətta savadsızdır. Belə olan halda bu qanunları kim oxuyacaq? Bir ölkədə qanunların və tənziमतin tətbiqi üçün bir neçə nəfərin savadlı olması kifayətdirmi?

Müəllifin fikrinə görə, ölkə əhalisi savadlanmayınca, millətin tərəqqisi üçün atılan addımların, "yazılan qanunların" heç bir xeyri olmayacaqdır. Buna görə də, əlifbanın dəyişdirilməsi mütləq və zəruridir. Fikirlerini əsaslandırmaq üçün M.F.Axundzadə yazır: "Tutaq ki, İranda təxminən 14 milyon əhali yaşayır. Bu 14 milyon içərisində savadlıların sayı yarım milyona da çatmır. Əgər yüz min məktəb və mədrəsə yaratsalar da, köhnə əlifbanın sayəsində yenə də savadlıların sayı yarım milyona çatmayacaqdır... İranın hakimləri, elbəyləri, kəndxudaları və dövlət xidmətçilərinin əksəriyyəti nənki elmdən və bilikdən, hətta adı savaddan belə məhrumdurlar. Korlar üçün qa-

1880-ci ildə dövlət dairələrindən və paytaxtdan uzaqlaşdırılıb Məşhəd şəhərinə sürgün edilmiş və 18 yanvar 1981-ci ildə, 45 yaşında orada vəfat etmişdir.

M.F.Axundzadə 1871-ci ilin iyun ayının 2-də Mirzə Melkum xana üç məktub yazmış və onları belə adlandırmışdır: "1871-ci il iyunun 2-də Melkum xana yazılmış məktubun surəti" (Yenə orada, s. 167-168), "1871-ci il iyunun 2-də Melkum xana yazılmış ayrıca vərəqənin surəti" (Yenə orada, s. 168-170), "1871-ci il iyunun 2-də Melkum xana yazılmış ayrıca vərəqənin surəti" (Yenə orada, s. 170-173).

Birinci məktubda Rusiyanın Dağıstanı ələ keçirib Şamili tutduqdan sonra, yəni iki-üç il bundan qabaq bir neçə yüksək fəzilətli alimlərin səyi ilə avar, çəçen və çörkəz dilləri üçün latın əlifbasına oxşayan və soldan-sağa yazılan xüsusi bir əlifba yaradıldığı, dövlətin xərci ilə dağ kəndlərində açılmış mədrəsə və məktəblərdə bu əlifbanın rus əlifbası ilə birgə öyrədildiyi bildirilir. Müəllif qeyd edir ki, bunların nəticəsində artıq dağıstanlı uşaqlar savadlanmış, öz dillərində bir-birlərinə məktublar yazırlar. Onlar "Quranı və Azərbaycan dilindəki yazıları da, bəzən yeni əlifba ilə yazıb oxuyurlar. Halbuki, bundan əvvəl Dağıstan camaatı içərisində bir neçə nəfər molla və əfəndidən başqa yazıb-oxu-

ni əlifbanı şəriətə zidd hesab etməsinin səbəbini anlamadığını bildiren müəllif yazır ki, "xalqların tarixində əlifbaları dəyişdirmək nadir baş verən hallardan deyil. Bu iş heç bir zaman dövlətin zavalına səbəb ola bilməz. Rusların köhnə əlifbasının xalqın tərəqqisinə mane olduğunu gördükdə, Pyotr onu latın əlifbası ilə əvəz etdi və dövləti nənki zavalı uğramadı, hətta avam camaatın, keşişlərin və ruhanilərin bu barədə müxalifətdə qalmasına baxmayaraq, Rusiya dövləti gündən-günə tərəqqi etdi" (Yenə orada, s. 170).

Üçüncü məktubda "Mən o hərflərdən deyiləm ki, düşmə qarşısında diz çöküb onların ömrələrinə tabe olam. Nə qədər ki, sağam, İstanbul nazirləri ilə qələmimlə vuruşacağam. Mən və mənim yavərim olan siz öldükdən sonra bizim müasirlərimizin nə dərəcədə süursuz olduğunu gören gələcək nənki minlərcə dəfə halımıza heyfilsənəcəkdir, bizim fikirlərimizi həyata keçirəcək və qəbrimiz üstündə heykəllər qoyacaqlar" (Yenə orada, s. 170). - deyən müəllif, "dinə, şəriətə ziddir" bəhanəsi ilə əlifbanın dəyişdirilməsinə icazə verməməklə yanaşı, "Kəmalüddövlə məktubları"nın nəşrinə əngəl olanların əməlləri üzərində də dayanır, uzaqgörənlik və əminliklə yazır:

(Davamı 7-ci səhifədə)

(Əvvəli 6-cı sahifədə)

“O qəder çəkməz ki, dostlarını bu kitabı bir yerdə çap etdirib Asiya və Afrikanın hər yerində yayarlar. O zaman görək İstanbul nazirləri öz dinlərini necə saxlayacaqlar! O vaxt onların dini əldən gedəcək, məcburən bizim əlifbanı qəbul etməyə razı olacaqlar və xalqların səadət və xoşbəxtlik günləri başlanacaqdır. O zaman onlar hazırda bizə rəva gördükləri rəftarlarından peşiman olaraq bizdən üzr istəyəcəklər. Çünki onların mənasız əqidələrinin əsasının sarsılması özlərinin cəhalet qaranlığından xilas olmasına və yüksək dərəcədə tərəqqi etmələrinə bais olacaqdır” (Yenə orada, s. 171).

1871-ci il iyunun 8-də yazılmış məktub həmin ilin iyun ayının 2-də yazılmış məktuba yaxından səsləşir. Burada da köhnə islam əlifbasının dəyişdirilməsinin zəruriliyindən, Dağıstanda qəbul olunmuş əlifbadan və bu əlifbanın şəriətə zidd olmamasından və bunun 1280 il bundan əvvəl müsəlmanlığı qəbul edən Dağıstan xalqlarının həyatında müsbət bir addım olmasından bəhs olunur.

Yeni əlifba sayəsində 50 ildən sonra Dağıstanın bütün əhalisinin savad sahibi olacağını, “bu işin onların dininə zərər qəder xələl yetirməyəcəyini” (Yenə orada, s. 179) bildiren müəllif Mirzə Melkum xana məsləhət görür ki, İstanbul nazirlərinə kimin kafir, kimin müsəlman olması haqqında sual versin. Öyrənsin görək, “La ilahə illəllah və Mühəmmədün Rəsulallah” deyib üzü qibləyə namaz qılan çeçenlər kafirdir, ya savadsız, elmsiz digər millətlər? Onlardan soruşun ki, “Ey nazirlər, hansı dəlil və hansı əsasa görə yazımızda bitişməz hərfələrin işlədilməsini fransız yazısına oxşatmağı və köhnə islam yazısını və ərəb hərfələrini ləğv etməyi küfr əlaməti hesab edirsiniz? Siz hansı sənəd əsasında ərəb əlifbasını dinin bir hissəsi sayırsınız?” (Yenə orada, s. 180).

Məktubda Mirzə Melkum xandan mübahisənin nəticəsini yazıb ona bildirməsini xahiş edən M.F.Axundzadənin digər bir məktubu 1871-ci il oktyabrın 14-də yazılmışdır (Yenə orada, s.186-190).

Məktubdan belə anlaşılır ki, o, Mirzə Melkum xanın sentyabr ayının 16-da yazdığı məktubu almış, məktubdan sədr-özəm Ali Paşanın vəfat xəbərini öyrənmişdir. Yeni sədr-özəmin onların fikirlərindən çox uzaq olması, mütəbər nazirlərdən ikisinin isə əlifba məsələsində köhnə fikirlərdən əl çəkə bilməməsi ilə bağlı Mirzə Melkum xanın yazdıqlarına münasibət bildiren ədib dostuna məsləhət görür ki, vəziyyət nə qədər gərgin olsa da, ümitsizliyə qapılmasın. M.F.Axundzadə onların (özü və Mirzə Melkum xanın - İ.Q.) əlifba ilə bağlı əqidələrini qəbul etməyənlərlə düşmənçilik yox, sülh yolunu təklif edir və “Osmanlı nazirlərindən iki nəfərinə yazılmış məktubun surətini”ni (Yenə orada, s. 191-195) ona göndərir ki, həmin nazirlərə təqdim etsin.

Müniif əfəndinin onun məktublarına cavab yazmamasını “yəqin ki, düşmənlərdən qorxur və mənə məktub yazmır. Heç olmazsa, mənim sa-

lamımı ona yetiriniz” (Yenə orada, s. 189), - cümlələri ilə ifadə edən M.F.Axundzadə daha sonra yazır: “Yeni əlifba fikrindən daşınmaq mənim qüvvəmdən xaricdir. Mən bu fikrə ələ bağlanmışam ki, ondan əl çəkmək mənim üçün çox çətindir. Mən sizin də bu barədə iradəsizlik göstərməyinizi arzu edirəm. Hər halda, ələcsizlıqdan mən bu tədbirə əl atıram. Mən qarşıda duran və maneələrlə dolu olan bir qalaya başqa yolla hücum edirəm. Görüm bu qalanı almaq və ona yiyələnmək mənə müyəsər olacaqdır, ya yox? Əgər bu tədbirim də baş tutmasa və bu hücumum da rədd edilə, yenə də başqa tədbirlərə əl atacağam” (Yenə orada, s. 189).

Hansı tədbirə əl atırsa-atsın istəyini həyata keçirə bilməyən, başlıca səbəbi Osmanlı və İran hökumət başçılarındakı və onların yaxın ətrafında görən M.F.Axundzadə bu məktubunda da Mirzə Hüseyin xanı yad etmədən ötürə bilmir, onu gah “indi İranın sipəhsalari-özəmi olan sarıtküklü kişicik” (Yenə orada, s. 188), gah da “Mirzə Nəbi xanın oğlu” kimi “vəsf edir” və onun nadanlığını aşağıdakı kimi bəyan edir: “Cənab Ruhül-qüds! Düşmənlərimizin ünvanına yazdığım məktub xoşunuza gəlsə və məsləhət bilsəniz, yazın, onu Tehrana göndərim ki, bir şey artırıb-əskiltmədən, orada qəzet-

vəle oldu və həmin saat üzünü köçürtdü. Əgər Tiflisə güzərniz düşsə, özünüz bu tərcüməni təshih edib, sonra Tehrana getməlisiniz” (Yenə orada, s. 206).

M.F.Axundzadə Mirzə Melkum xanın İrana baş nazir təyin olunmuş Mirzə Hüseyin xan tərəfindən Tehrana dəvət olunmasını narazılıqla qarşılayır. Bildirir ki, əgər öz əlifbanızı həyata keçirmək ümidiniz varsa, gedin, yoxsa ləqəb və mənəsb almağa və ya təşəxxüs satmağa gedirsinizsə, bir qara pula dəyməz.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN MİRZƏ MELKUM XANLA YAZIŞMALARI

də dərc etsinlər. Çünki Mirzə Nəbi xanın oğlu da Tehrandə demişdir ki: “İslam əlifbasını dəyişdirmək İranda Qacarlar sülaləsi dövlətinin zavalına səbəb olacaqdır”. Bu gün özlərini İranda dövlət başçılarından hesab edən avara lotular və onun sözünə qulaq asaraq əlifba xüsusunda ağızlarına su almışlar. Bu xəbəri eşidəndən sonra ürəyim yandı, bir mənzumə yazdım ki, birinci beyti belədir: Mənim ömrüm bu fani dünyada kəder və qüssə ilə başa çatdı” (Yenə orada, s. 190).

Yazılma ilə göstərilməyən, lakin məzmunundan 1871-ci ilin payızında yazıldığı ehtimal olunan “Ayrıca və-rəqə”də elə də ciddi məsələlərə toxunmayan M.F.Axundzadə 8 mart 1872-ci ildə Mirzə Melkum xana ünvanladığı məktubda yazırdı: “Mirzə Nəbi xanın oğlu sədərat məqamına çatdıqdan sonra tehranlı dostlar məni unutmuşlar və mənim məktublarıma əsla cavab vermirlər. Mənimlə dostluq və tanışlıq əlaqəsini kəsmişlər” (Yenə orada, s. 205).

Müəllif qeyd edir ki, Hacı Şeyx Möhsünün qarşıda Məhəmmədəğa Şarl Mismərin mərhum Ali paşaya yazmış olduğu və təfəkkürünüzün məhsulu olan fransızca məktubu sizin tərəfinizdən mənə vermiş, oğlum Rəşid onu çox gözəl şəkildə rus dilinə tərcümə etmişdir. Məktubu fars dilinə tərcüməyə çalışsam da, “mənim istədiyim kimi olmadı, çünki bir çox kəlmələrin qarşılığını tapa bilmədim. Buna baxmayaraq, cənab Şeyxül-islam məktubun məzmununa

M.F.Axundzadə daha sonra Mirzə Melkum xana yazır: “..Mən hələ indidən anlaya bilmirəm ki, Mirzə Nəbi xanın oğlu səni nə üçün Tehrana çağırır. Onun məqsədi dostluq və xeyirxahlıqdır, ya xeyr? O, səni İrana bir iş görmək və xeyir vermək üçün çağırır, yəni sənin kimi hünər və qələm, dil və istedad sahibinin xarici ölkədə olmasını istəməyib, səni oradan uzaqlaşdırmaq, qələmini qırmaq və dilini bağlamaq istəyir” (Yenə orada, s. 207). Qeyd edək ki, Mirzə Melkum xan Mirzə Hüseyin xanın dəvətini qəbul edərək Tehrana getmiş və bir müddət onun müşaviri vəzifəsində çalışmışdır.

M.F.Axundzadənin tarixi bəlli sonuncu məktubu 1872-ci il mart ayının 29-da Mirzə Melkum xana göndərilmişdir. Məktubu iki hissəyə bölmək olar. Birinci hissədə əlifba problemlərinə toxunan ədibin yazdıqlarından belə məlum olur ki, o, Mirzə Melkum xanın yaratdığı əlifbadan razı, amma ümitsizliyə qapanmasından narazıdır. Zərəfat tonunda fikrini ona çatdıran M.F.Axundzadə məktubun ikinci bölümündə yazır: “Zərəfatı bir yana qoyaq. Nə üçün əvvəlki əqidənizdən əl çəkirsiniz? Nə üçün millətimizin müxəlifətindən qorxursunuz və çalışırsınız ki, min cür fənn və hiylə ilə müasirlərimizin təbiətinə nüfuz edəsiniz?... Əgər axmaqqların və korların xatirinə yenə də sillabi xətti saxlayasınız, bir sıra islahatla sillabi xətti mühafizə edəsiniz, o zaman mən sizin fikrinizə şərik deyiləm” (Yenə orada, s. 111).

Uzaqgörən dahi şəxsiyyət M.F.Axundzadənin tarixi bəlli son məktubu göstərir ki, o, fikirlərində yanılmamış, 1872-ci ilin baharından, yeni Mirzə Melkum xanın İstanbuldan Tehrana gedib baş nazirin müşaviri olmasından sonra aralarında yazışmalar kəsilmiş, Mirzə Melkum xan əvvəlki inadkarlıqla yeni əlifba problemini müdafiə etməmişdir.

M.F.Axundzadənin arxivində “Kəmalüddövlə” çapdan çıxandan sonra Melkum xana yazacağı məktubun surəti” adlı bir məktub da mühafizə olunur və bu məktub da tərcümə olunaraq ədibin “Əsərləri”nə daxil edilmişdir (Yenə orada, s. 244).

Adından göründüyü kimi, yazılma ili və yeri göstərilmədən yazılan məktub ünvanına göndərilməmişdir.

“Mənim özəmətlə qarşısam! Ey mənim kimi qəmlərə mübtəla olan, arzusuna çatmayan, arzusunun oxu heç bir yerdə hədəfə dəyməyən və öz müasirlərinin qabiliyyətsizliyindən və anlamazlığından tənqə gələn” (Yenə orada, s. 244) cümlələri ilə başlayan müəllif bildirir ki, nəhayət, “Kəmalüddövlə”nin rusca tərcüməsi çapdan çıxdı. Fransızca, almanca və ingiliscə tərcümələri də hazırdır. Hələlik, “Kəmalüddövlə”nin rusca tərcüməsindən bir nüsxə sizin üçün göndərdim.

Təbii ki, burada “Kəmalüddövlə məktubları”nın kitab kimi çapından

yox, sadəcə rus və qeyri Avropa dillərinə tərcüməsindən söhbət gedir. Çünki məlumdur ki, “Kəmalüddövlə məktubları” əsəri müəllifin sağlığında heç bir dildə nəşr olunmamışdır.

Daha sonra müəllif ənənəvi olaraq, yenə də əlifba məsələsinə toxunur və yazır: “Bu necə məxludqur ki, 200 milyona çatır, lakin içərisində elə bir adam yoxdur ki, əlifba haqqında mənim və fikrinizin şəriki olsun” (Yenə orada, s. 244)

Məktubun sonunda M.F.Axundzadə Melkum xana da məsləhət görür ki, bu məktubun surətini çıxarıb saxlasın, qoy gələcək nəsillər bilsin ki, mən və siz bu xüsusda nə zəhmətlər çəkmişik, amma səyimiz heç bir nəticə verməmişdir.

* * *

M.F.Axundzadənin Mirzə Melkum xana yazdığı məktublar haqqında fikirlərimizi ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlirik ki, məktublarda köhnə islam əlifbasının (ərəb əlifbası - İ.Q.) dəyişdirilməsi və “Kəmalüddövlə məktubları”nın nəşrinin zəruriliyini isbat etmək, əlifbanın dəyişdirilməsi və “Kəmalüddövlə”nin çapı üçün müxtəlif yolların axtarılması başlıca mövzu olmuşdur. Osmanlı və İran dövlət başçıları, onların yaxın ətrafının cahilliyi, hər iki ölkədə, ümumən Şərqdə monarxiya rejiminin və despotizmin tənqidi, bunlardan çıxış yolunun axtarılması da məktublarda qabardılan əsas məsələlərdəndir.

(Davamı var)